

УДК 81:37

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ПОВІСТІ І. ФРАНКА „ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ”: ҐЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Саліонович Л.М.

*Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут",
м. Харків, Україна*

*Стаття присвячена гендерному аспектові невербальної комунікації.
Проведено аналіз художнього твору на предмет виявлення особливостей
невербальної комунікації і засобів їх відображення у тексті*

*Ключові слова: невербальна комунікація, гендерний підхід, паралінгвістичні
елементи, жести, пози, манери*

Актуальність. Останнім часом у багатьох галузях гуманітарних знань доволі широко застосовують гендерний підхід, оскільки це дозволяє дослідити більш широке коло питань і усвідомити феномен статі по-новому.

Гендерний підхід у лінгвістиці - це дослідження мови і комунікації з урахуванням чинника статі, тобто створення наукової моделі на гендерному і метагендерному (загальнолюдському) рівнях опису [1, с. 228]. У мовознавстві гендерний підхід охоплює досить широке коло питань, оскільки його скеровують на усі засоби мовного конструювання чоловічої або жіночої ідентичності. При такому підході гендер осмислюється як конвенціональна сутність, і в цьому полягає його основна відмінність від дослідження статі як біологічної категорії. З позиції зазначеного підходу необхідно досліджувати значно більше феноменів мови, аніж лише ті одиниці, у значення яких входить компонент „стать”.

Отже, для вивчення гендеру інтерес становлять не лише поняття „мужності” і „жіночності”, які інтерпретуються у тому чи іншому суспільстві залежно від специфіки їх усвідомлення, а й ті мовні одиниці, де відображена природна сутність „статі”, оскільки її сприйняття носіями мови є певною мірою соціально обумовленим і відповідає моделям мужності і жіночності, у яких біологічна стать – лише первинна.

Гендер і гендерні ролі разом з такими параметрами, як культура, національність, вік, суспільне становище, фізичний і психічний стан співрозмовників і їх ставлення один до одного, відіграють важливу роль у комунікації. По суті гендер – це культурно і соціально навантажена стать, а гендерні ролі – це „суспільні і культурні очікування щодо комунікативної поведінки статей і засобів, за допомогою яких ці очікування реалізуються у вербальній і невербальній семіотичній взаємодії” [3, с. 12]. Мета статті – аналіз художнього твору на предмет виявлення особливостей невербальної комунікації і засобів їх відображення у тексті.

Постановка проблеми Ця наукова розвідка присвячена виявленню особливостей гендерної невербальної комунікативної поведінки, що відображено у тексті повісті І. Франка „Перехресні стежки”. Зазначимо, що виявлені особливості не вважаємо типовими для української невербальної комунікації, оскільки для такого висновку

недостатньо аналізу одного художнього твору, хоч і належить такому славетному художникові слова, яким є Іван Франко. Щоб говорити про особливості української невербальної поведінки в цілому і гендерної зокрема, безумовно, необхідно провести широкі спостереження інтерактивної поведінки людей, що фіксовані на відео (фото), проаналізувати низку художніх текстів, використовуючи досвід лінгвістів, що тривалий час вивчали зазначену проблематику. В Україні, як відомо, така спроба була зроблена Л. Савицькою. Проте на сьогодні систематичного, докладного опису зазначеної проблеми в україністиці не існує.

Повість І. Франка „Перехресні стежки” обрана матеріалом дослідження цілком не випадково. У повісті простежуємо своєрідне відтворення моделей гендерної поведінки, хоча жіночі особливості невербальної комунікації спостерігаємо лише стосовно однієї героїні – Регіни Стальської, яка змальована досить докладно. Події, які відбуваються в її житті, є дуже сумними, що відображено у її невербальній поведінці. Чого вартий хоча б той факт, що, коли на неї, беззахисну жінку, у присутності кількох сторонніх панів її чоловік піднімає руку, пани стоять і мовчать. Все, на що вони спромоглися, це піти геть, „засоромлені чогось до глибини душі”. Можливо, цей випадок був швидше винятком, аніж правилом, проте такі події мали місце у тогочасному житті. Жінка залежала цілком від людяності власного чоловіка. Простежується класична картина патріархального суспільства.

„Перехресні стежки” - це твір, вартий якнайдетальнішого аналізу із застосуванням гендерного підходу. У цій статті зупинимось лише на одній складовій такого аналізу – гендерній невербальній комунікації.

Нагадаємо, що наука, яка вивчає невербальні знаки, категорії і знакову поведінку, а також правила і принципи невербальної взаємодії в діалозі, має назву невербальної семіотики [4, с.14]. Вона, як відомо, виникла на перетині різних наукових сфер – біології, етології, лінгвістики, соціології, психології, семіотики та ін., тому вивчення гендерних аспектів невербальної комунікації не може не спиратись на цілу низку понять, ідей і досягнень, властивих зазначеним дисциплінам. Сучасна невербальна семіотика містить десять підрозділів, із яких у цій статті торкнемося передусім лише трьох – паралінгвістики, кінетики і проксемики. Аналіз скеруємо на ті мовні засоби, за допомогою яких автор повісті намагається передати невербальну поведінку персонажів.

Для аналізу було дібрано 275 мовних одиниць, які характеризують чоловічу невербальну поведінку, і 67 мовних одиниць, які характеризують жіночу невербальну поведінку в діалозі.

Як відомо, паралінгвістика – це наука про звукові коди невербальної комунікації. Основний об’єкт паралінгвістики - людський голос, якому присвячено ґрунтовне дослідження Г. Ю. Крейдліна [2].

У кожній культурі існують паралінгвістичні елементи, що є надійними ознаками для визначення віку, статі, статусу, фізичного і психічного стану людини. Зазначимо, що у проаналізованому матеріалі відсутні поклики на вік і стать людини (жіночий / чоловічий голос і т.п.). Щодо соціального статусу, то тут простежуємо помітну залежність. Якщо йдеться про тон голосу, то граф Кшывотульський, пан староста, пан бурмістр, пан президент, інше панство і навіть сам головний герой адвокат Рафалович говорять здебільшого *чемньо / (зовсім) поважно / байдуже / сердечно (іноді) / з відтінком погорди / розсудливо / з жартивлливим обуренням / з виразом батьківської поваги / ласкаво толкують*. Суддя Страховський під час засідання у суді *нищить*, тобто говорить (ознака, яка не відповідає семантиці суб’єкта). Пан Стальський *кричить / говорить дуже голосно, немов бажає, щоб і перехожі чули його слова / говорить солоденько*

(нещиро) / *підносить голос*. Найбільше характеристик у тексті для передачі психічного стану персонажів. Панство здебільшого говорить з *уśmieхом / зо сміхом / всміхаючись / сміючись* – зрідка щиро, іноді з іронією, іноді з сарказмом, іноді з презирством, іноді з легким докором / обуренням – залежно від комунікативної ситуації; емоції вони намагаються не виявляти, їх нічим не виказують, навіть тоном голосу, чого вимагав від них соціальний статус і, відповідно, етикет.

Селяни говорять здебільшого *гірко*, бо розмірковують, як вирішувати свої проблеми.

Отже, бачимо, що чоловікам окремих соціальних статусів відповідають конкретні характеристики тону голосу.

Характеристика голосу сдиної жінки, яку змальовує І. Франко, не дуже виразна. Регіна зі своїм чоловіком майже не розмовляє, або ж говорить, *вміщуючи у тих словах стільки погорди / у розпачі*. З Рафаловичем вона говорить *щиро / привітно / натурально* (на початку) / *спокійно, але рішучо* (наприкінці), тобто, як бачимо, відображається психічний стан героїні, її ставлення до співбесідника.

Серед знакових форм кінетичної поведінки – кінем, тобто жестів – у широкому розумінні цього слова, виділяють п'ять підкласів: *власне жести* (рук, ніг, голови), вираз обличчя (міміка), *пози*, рухи тіла і манери.

Під манерами, услід за Г. Ю. Крейдліним, розуміємо соціально обумовлені і ритуалізовані форми поведінки, пристосовані до конкретних ситуацій. На відміну від жестів, манери – це комплексні динамічні знакові форми, їх знання набувається як у досвіді повсякденного життя, так і завдяки спеціальному навчанню, щоб людина могла дотримуватися соціальних і моральних норм [4, с. 18].

Жести, що ілюструють гендерну відмінність, особливо помітні. Такі дослідники, як Е. Монтегю [5], Дж. Стефенсон [6] та ін., стверджують існування цілої низки жестів чоловіків і жінок, властивих західним культурам. Деякі з них зустрічаємо й у тексті творів І. Франка. Наприклад, у разі утруднення, заклопотаності, розмірковувань пан староста *долонею / рукою тер чоло*, пан президент *шкробався по чині*. У таких самих випадках селяни *(по)чухалися в потилиці / пошкробалися в голові*. Рафалович (також Шварц) *вдарив себе долонею по чолі*, дещо пригадавши (надумавши). Незадоволений розмовою Рафалович *махнув рукою на сю логіку* Старший за віком і вищий за соціальним статусом чоловік, даючи пораду, *міг покласти руку на плече / тескати по плечі*. Староста *розкладав руками*, коли не міг зарадити ситуації. Від великої несподіванки у Рафаловича *руки задрожали / долонею натиснув на груди в тім місці, де сильно билося його серце* (останній, до речі, не вважається жестом, властивим виключно чоловікам). Не зовсім увічливі жести – *показувати пальцем* (п. Стальський), *покликати пальцем* (сторож Баран) також знаходимо у тексті.

Такий жест, як *похитати* головою (на знак незгоди, недовіри, невпевненості), зустрічаємо найчастіше серед селян, також сторожа, пана Стальського; сторож Баран (також Шварц), показуючи дещо, *кивнув головою у той бік, де...*, Вагман *похилив голову набік, мовби надумувався, як би то висловити свою думку* (за даними існуючих досліджень – це суто жіночий жест). Щодо Регіни, то вона (за текстом) *у відчай заламувала руки, з сорому й образи / у сльозах затулила лице хусткою* (суто жіночий жест), *похилила голову / лице, у розпачі... просила прощення, товкла головою до одвірка*.

У тексті можна виділити лише кілька поз, які характеризують невербальну поведінку, наприклад, пан Стальський *розвалився вигідно на софі* (такий жест – сидіти, відкинувшись назад, – суто чоловічий), Рафалович (від подиву, несподіванки) *задерзів на місці / стояв, мов остовпілий, сидів при столі, підперши голову долонею* (у задумі).

Щодо розташування чоловіків під час розмов, слід зауважити, що, якщо розмова була важливою для співбесідників, вони сідали один навпроти одного (наприклад, бурмістр напроти Вагмана та ін.). З приводу цього факту існують суперечливі дані. У дослідженнях північноамериканських науковців наголошується, що люди, які бажають дещо обговорити, сідають один навпроти одного, а в дослідженнях, проведених в Європі та Росії, засвідчується, що ті, хто хоче ближче поспілкуватись, переважно сідають поруч, а якщо хочуть поговорити лише формально – сідають навпроти [4, с.24].

Жіночих поз у тексті знайдено небагато. Регіна або *сиділа, мов зламана / похиливши лице*, або *стояла, немов задеревіла*. Такі пози радше засвідчують пригнічений стан героїні, її душевну напругу.

Зазвичай вираз обличчя партнера у діалозі має неабияке значення, заохочуючи до подальшої розмови, або навпаки. Співрозмовник намагається прочитати на обличчі те, чого, можливо, не сказано вголос, наприклад, під час розмови Рафаловича і пана Брикальського у другого *очі при тім вперлися у Євгенієве лице і слідили кожний найменший рух, кождо ледве помітну зміну виразу*. Вважається, що жінки уважніші, ніж чоловіки, до мімічної діалогової поведінки, але перевага щодо її дешифровки – на боці чоловіків, хоча ці дані не переконливі і недостатньо підтверджені [3, с. 46].

Найчастіше у тексті зустрічаємо опис виразу очей: *вистриців / вибалушив очі*, також *дивився поважно / з острахом і обридженням, позираючи скося, втираючи очі, зирнув непевним поглядом*.

Як зазначалося, чоловіки намагаються не демонструвати свій емоційний стан, тому, наприклад, Рафалович *почував, що виглядає смішно, що на його лиці видно змішання, тривогу і непритомність, хотів... надати собі вид чоловіка, що свобідно проходиться; мав вид не то байдужий, не то зайнятий чимось*.

Відмітимо також, що, отримавши недобру звістку, з несподіванки, з подиву, від страху люди бліднуть – *лице поблідло / потемніло*, а з сорому лице *горіло стидом* (пан Рафалович), з гніву – *наливалося кров'ю* (пан Стальський). Регініне лице *спляхнуло рум'янцем* (від сорому), *побіліла, як смерть / лице поблідло, губи задрожали / лице біде, мов полотно*. Така характеристика стосується як чоловіків, так і жінок. У цьому випадку важливим чинником є темперамент людини, її психічний стан.

Ритуалізація поведінки, безумовно, залежить від соціального статусу. Кожній статі в межах одного суспільства притаманний певний код поведінки, який вона наслідус, наприклад, під час привітання / прощання, згідно з текстом і відповідно до етикету, чоловіки *подають руку* або *обі руки* (іноді обіймаються) в залежності від ступеню знайомства і щирості у стосунках. На знак згоди або домовленості вони також подають руку один одному (наприклад, Рафалович не подав руки старості у знак незгоди, селяни не подали руки Рафаловичу у знак незгоди і недовіри). У знак пошани чоловіки і жінки можуть уклонитись (проте не обов'язково), вітаючись або прощаючись, до того ж у даному випадку жінка має першою подати руку.

Якщо хазяїн помешкання встає, він дає знак гостеві, що розмову закінчено (наприклад, Рафалович Вагману).

Зовсім інша невербальна поведінка у селян. Побачивши пана, вони *здалеку кланялись, познімавши капелюхи*, наближаючись до пана, *весь час кланяються*, близько не підходять. Показовою тут є поведінка селян у суді: *Селяни... поклонилися низько і станули при дверях (їх покликали)... зробили два кроки наперед і знов зупинилися (їх знов покликали)... Селяни знов рушили наперед, аж водний узяв їх за плечі і, попихаючи, поставив перед суддівським столом*. Таке збереження соціальної дистанції їм необхідне

для того, щоб почуватись захищеними. Рафалович робить спробу її подолати, примушує селян одягти капелюхи в його присутності, що вони роблять дуже *нерадо*.

Наприкінці зазначимо, що аналіз одного твору, безумовно, дає неповне, але доволі окреслене уявлення про невербальну комунікативну поведінку у суспільстві кінця ХІХ століття.

Висновки. Усі вищезгадані аксіологічні характеристики невербальної комунікації підтверджують тезу про те, що жінкам властива більша експресивність, а чоловікам – стриманість у прояві емоцій; кожна людина, чи то чоловік, чи жінка, який би вона соціальний статус не мала, підпорядкована певній регламентованій поведінці, тобто відіграє конкретні гендерні ролі, реалізуючи ті чи інші соціальні і культурні очікування.

Подальший аналіз художніх творів на предмет невербальної комунікативної поведінки дасть можливість детально описати її характеристики, а застосування компаративного аналізу допоможе виявити специфічні риси української невербальної комунікації. На сьогодні є потреба також у створенні словника невербальної комунікації українців.

Список літератури

1. Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистике и коммуникации – М.: РОССПДН. 2004 – 252с.
2. Крейдлин Г.Е. Голос и тон в культуре и языке // Язык о языке / Ред. И.Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 1999. – С. 433-501.
3. Крейдлин Г.Е. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 228с.
4. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика. – М.: Индрик, 2002.
5. Montagu A. Touching: The human significance of skin.- New York: Harper and Row, 1971
6. Stephenson J., Pine N., Zhang Liwei, Xie Jian. Some gestures commonly used in Naging, PRC // Semiotica. – 1993. 95. –№ ¾: 235-259
7. Франко І. Перехресні стежки // Великий каменяр. Проза та драматургія Івана Франка. – К.: Грамота, 2003. – С. 395-638.

Саліонович Л.М. ОСОБЕННОСТИ ОТОБРАЖЕНИЯ НЕВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ПОВЕСТИ И. ФРАНКО «ПЕРЕСЕКАЮЩИЕСЯ ДОРОЖКИ»: ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ

Статья посвящена гендерному аспекту невербальной коммуникации. Проведен анализ художественного произведения на предмет определения особенностей невербальной коммуникации и средств их выражения в тексте

Ключевые слова: невербальная коммуникация, гендерный подход, паралингвистические элементы, жесты, позы, манеры

Salionovych L.M. REPRESENTATION CHARACTERISTICS OF NONVERBAL COMMUNICATION IN THE STORY BY I. FRANKO "CROSSED PATHS": GENDER ASPECT

The article deals with questions concerning gender aspect of nonverbal communication. The analysis of the story is exposed to define characteristics of nonverbal communication and their expression means in the text.

Key words: nonverbal communication, gender approach, paralinguistic elements, gestures, postures, manners

Поступила до редакції 19.02.2007 р.